

منظر معنوی آستان مقدس امامزاده صالح تهران

مهدیه شهرابی فراهانی*

چکیده

اماکن روحانی و مقدس همواره مورد توجه انسان بوده و گویی کسب تجربه معنوی، از جمله مهم‌ترین نیازهای بُعد غیر مادی انسان به‌شمار می‌رود. معنویت و موضوعات روحانی، از جمله مسائلی هستند که انسان هر روز و در هر لحظه زندگی، با آن‌ها روبرو بوده، نمی‌تواند از آن‌ها فاصله بگیرد؛ چراکه مهم‌ترین بعد وجودی انسان، روح می‌باشد؛ بنابراین در سال‌های اخیر، سفرهای زیارتی به مکان‌های مقدس رشد چشمگیری داشته است. آستان امامزاده صالح علیه السلام واقع در میدان تجریش در شمال تهران، از جمله مهم‌ترین مکان‌های زیارتی شهر تهران محسوب شده، سالانه شمار زیادی از افراد از نقاط مختلف، به این مکان سفر می‌کنند. مؤلفه‌های معنوی بارگاه امامزاده صالح علیه السلام از جمله مهم‌ترین عناصری است که بر درک معنوی زائران و گردشگران، از این مکان مقدس تأثیرگذار است. در این تحقیق، منظر معنوی امامزاده صالح علیه السلام با شناسایی و تبیین مؤلفه‌های معنوی آن، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. این تحقیق در بهار سال ۱۳۹۴، براساس استراتژی تحقیق موردی، به صورت کیفی و با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، مشاهده و مصاحبه انجام شده است. در ابتدا با استناد به مدارک کتابخانه‌ای و مشاهده، مؤلفه‌های معنوی در دو گروه اصلی و فرعی شناسایی شد و سپس با انجام مصاحبه با ساکنان، کسبه، خادمان و قدیمی‌های میدان تجریش، این مؤلفه‌ها تفسیر و روابط میان آن‌ها تبیین شده‌اند. نتایج حاکی از این است که وجود بارگاه امامزاده صالح علیه السلام به‌عنوان مهم‌ترین مؤلفه معنوی، عامل مهمی در شکل‌گیری سایر مؤلفه‌های معنوی بارگاه امامزاده صالح علیه السلام است. واژگان کلیدی: منظر معنوی، میدان تجریش، آستان امامزاده صالح علیه السلام.

* دکترای مدیریت گردشگری دانشگاه علم و فرهنگ، Mahdieh.shahrabi@yahoo.com.

مقدمه

با گذشت زمان و تسهیل در رفت و آمد، اماکن مذهبی شاهد حضور شمار زیادی از بازدیدکنندگان به این مناطق بوده و سفرهای زیارتی و بازدید از اماکن مقدس و مذهبی رشد قابل توجهی داشته است (Todd, 2010:38).^۱ نتایج تحقیقات در سال‌های اخیر نشان می‌دهد که شمار گردشگران به اماکن مذهبی افزایش یافته و افراد برای کسب تجربه‌های معنوی و آگاهی و شناخت بیشتر از معنویت اماکن مذهبی، انگیزه بالایی دارند (Ivakhiv, 2003:94). موضوعات معنوی با زندگی انسان عجین شده و در سراسر زندگی انسان وجود دارد؛ چراکه انسان موجودی صرفاً مادی نبوده و بخش اصلی وجودی‌اش را روح و ابعاد معنوی تشکیل می‌دهد (Dewsbury and Cloke, 2009: 698)؛ از این رو، می‌توان گفت که معنویت از واکنش افراد و درک آن‌ها از محیط تأثیر می‌پذیرد. عناصر فیزیکی محیط می‌توانند بر حالات معنوی انسان تأثیر بگذارند، یا نمادها و نشانه‌هایی از معنویت در ذهن انسان تداعی کنند، یا خود سمبلی از معنویت به شمار روند (Todd, 2010:33). در سال‌های اخیر گرایش‌های زیاد به مذهب، انعکاس‌دهنده آن چیزی است که در شاکله معنوی انسان وجود دارد (Holloway, 2006:182). جنبه‌های معنوی انسان، مکان یا شیء قابل مشاهده، قابل لمس یا شنیدنی نبوده، حتی نمی‌توان آن را به وسیله یک دانش خاص تعریف نمود (Todd, 2010:33). انسان و باورهایش تنها به محیط فیزیکی و اجتماعی پیرامون محدود نمی‌شوند؛ بلکه عالم معنا و تصورات انسان است که باور و قوه ادراک وی را تشکیل می‌دهد (Mills, 1992: 28).

۱ برای مطالعه بیشتر رجوع شود به:

- Nolan, M.L. 1983. Irish Pilgrimage: The Different Tradition. *Annals of the Association of American Geographers* 73 (3): 421-438.
- Rinschede, Gisbert. 1990. Catholic Pilgrimage Places in the United States. In *Pilgrimage in the United States*, ed. Gisbert Rinschede and S. M. Bhardwaj. *Geographia Religionum* 5. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Parks, Chris C. 1994. Sacred Places and Pilgrimage. Chapter 8 in *Sacred Worlds: An Introduction to Geography and Religion*. New York, New York: Routledge

امامزاده صالح تهران، یکی از اماکن مذهبی واقع در میدان تجریش تهران است که سالانه زائران بسیاری از این مکان مقدس بازدید می‌کنند. هنگامی که افراد در این مکان حاضر می‌شوند، جنبه‌های مختلفی از یک آستان را مشاهده می‌نمایند؛ ویژگی‌های جغرافیایی، استقرار بخش‌های مختلف در اطراف میدان تجریش و ویژگی‌های آرامگاه، مساجد و فعالیت‌های گوناگونی که در این مکان مرسوم است، ویژگی‌های منحصر به فردی را ایجاد کرده که منظر متفاوتی را برای منطقه ایجاد کرده است. در این تحقیق سعی شده تا منظر معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام مورد بررسی قرار گیرد. اهمیت توجه به مضامین معنوی و نیز جستجوی انسان در کشف حقیقت و شناخت بیشتر، از ارتباط خویش با خالق و عناصر غیرمادی هستی، موجب گرایش بسیاری به مکان‌های مذهبی از جمله آستان امامزاده صالح علیه السلام در تهران شده است. این تحقیق کیفی بوده، به شیوه کتابخانه‌ای، مشاهده و مصاحبه انجام گرفته است. مؤلفه‌های معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام، پس از تحلیل مفاهیم نظری و مشاهده، شناسایی شده و سپس ارائه شده‌اند.

منظر معنوی^۱

منظر معنوی کوششی برای دیدن واضح تر خود و جهان و نگاه پدیدارشناسی است که اگر چنین دیدنی تحقق یابد، آنگاه این امکان پیش می‌شود تا زندگی متفاوت تر و نقادانه تری از دیدگاه‌هایی که زندگی بشر را محدود می‌کنند، میسر شود.^۲ منظر به مفهوم درک انسان از آنچه که با آن روبه‌رو می‌شود، تعریف شده است. چگونگی درک محیط پیرامون و آنچه را که در ذهن انسان بر اساس شخصیت، فرهنگ و جوانب معنوی و روحانی وی، درک و فهمیده می‌شود،

1. Spiritual Landscape.

۲. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به:

Seamon, D. (2000), A way of seeing people and place: phenomenology in environment-behaviour research, New York.

منظر تعریف می‌کنند.^۱ در حقیقت، تجربه انسان از حضور در یک محیط، تجربه مکان است که نه تنها به محل جغرافیایی اشاره دارد، بلکه مؤید شخصیت اصلی یک جا که موجب تمایز آن از سایر جاها می‌گردد نیز است. در مکان، ابعاد گوناگونی گردهم می‌آیند تا محیطی متمایز را پدید آورده، حس ویژه آن مکان را ایجاد نمایند (بهزادفر و شکیبامنش، ۱۳۹۳: ۸). تونان^۲ (۱۹۷۴) بیان می‌کند که چگونگی ادراک یک منطقه روستایی با یک شهر مدرن یا یک منطقه فرهنگی و یک اثر باستانی، بر اساس نگرش‌ها و باورهای افراد متفاوت است. در تحقیقات انجام گرفته این نتیجه به دست آمده است که درک یک مکان مقدس و روحانی، با توجه به دین و مذهب افراد (مسیحی، یهودی، مسلمان، بودا، هندو و...)، یکسان نیست؛ چراکه نوع نگرش و باور افراد بر نحوه ادراک آنان تأثیر می‌گذارد (Todd, 2010:42).^۳

معنویت به عنوان بخشی از حالات روحی و شخصیت انسان، تجربه و نحوه‌ای از هستی و حیات انسانی، و شیوه‌ای از زندگی تعریف شده است. احساس معنوی در افراد به، صورت پنهان، درونی و غیرقابل تعریف شکل می‌گیرد و در کل می‌توان گفت که مفهومی بسیار پیچیده از حالات روحی در انسان به شمار می‌رود (Vattimo, 1999:22). مفهوم معنویت تا به امروز، در کنار مذهب معرفی شده است و حتی در بسیاری از موارد، معنویت را با مذهب یکسان در نظر گرفته‌اند؛ ولی معنویت بسیار فراتر از مذهب بوده، با مفاهیم مذهبی و غیرمذهبی می‌توان آن را درک نمود (Dewsbury and Cloke, 2009:696).^۴ مجموع

۱. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به:

Mills, J. E. (1992), *Spiritual Landscapes: A Comparative Study of Burial Mount Sites in the Upper Mississippi River Basin and the practice of Feng Shui in East Asia*, University of Minnesota Dissertation.
2. Tuan.

۳. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به:

Vastokas, Joan M., Jordan Paper and Paul S. Tacon (1990), *Perspectives of Canadian Landscape: Native Traditions*, Roberts Centre for Canadian Studies York University.

۴. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به:

Kalnin, J. (2008) *The Spirituality of Nature*. Kelowna, B.C.: Northstone.

تعاریف گویای این مطلب است که معنویت در اصل، ماهیت و فطرت انسان قرار داده شده است و در مسیر ارتباط و اتصال با خالق هستی و نیز ارتباط انسان با جهان هستی و خویشتن قرار می‌گیرد (شهرابی فراهانی، ۱۳۹۷: ۳۴۹).

افراد معنویت را به طرق گوناگون درک می‌کنند؛ تمرکز و مدیتیشن، قدم زدن در فضای آزاد، کوهنوردی، حضور در یک مکان مذهبی و روحانی، بازدید از اماکن تاریخی و باستانی و... هر کدام حالات معنوی منحصر به فردی را در انسان ایجاد می‌کند (Dewsbury and Cloke, 2009: 698). منظر معنوی با زندگی مادی و فیزیکی انسان درهم آمیخته است. ادراک، باورها و تجربیات افراد از یک منظر به خصوص، منظر معنوی را تشکیل می‌دهند. منظر معنوی با ویژگی‌های مکان و حالات و روحيات افراد در آن مکان ارتباط پیدا می‌کند (Todd, 2010: 34). منظر معنوی هنگامی رخ می‌دهد که تجربیات فرد و رویدادهای مکان، به شکل‌گیری منظری خاص منجر می‌گردد. ماوراءالطبیعت، عالم هستی و زیباشناختی، از جمله مؤلفه‌های معنوی محسوب می‌شوند. در تحقیق دیگری، مکان انتخابی‌ای که فرد به آنجا می‌رود و مکان روزمره و معمولی زندگی فرد، در ارتباط با عالم هستی، از مؤلفه‌های معنوی به‌شمار می‌روند (Todd, 2010: 34).^۱

کسب حالات معنوی به اماکن مذهبی محدود نمی‌شود؛ تحقیقات انجام گرفته نشان می‌دهد که سفر به طبیعت، از جمله دریا، جنگل، کویر، دشت و غیره، حالات معنوی و آرامش روحی را در افراد ایجاد می‌نماید؛^۲ با این حال،

۱. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به:

Lane, Beldon C. 2002. *Landscapes of the Sacred: Geography and Narrative in American Spirituality*. The Johns Hopkins University Press.

Mills, J.E. 1992. *Spiritual Landscapes: A Comparative Study of Burial Mount Sites in the Upper Mississippi River Basin and the practice of Feng Shui in East Asia*. University of Minnesota Dissertation.

۲. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به:

Vastokas, Joan M., Jordan Paper and Paul S. Tacon (1990), *Perspectives of Canadian Landscape: Native Traditions*, Roberts Centre for Canadian Studies York University.

اماکن مذهبی و مقدس، از اولین گزینه‌های معنویت به شمار می‌روند. بازدید از اماکن مقدس، سبب ایجاد آرامش روحی و معنوی، و آگاهی و فهم بالا در افراد می‌گردد. تحقیقات نشان می‌دهد که اگرچه بازدید از اماکن غیر مذهبی، حالات معنوی و آرامش را به همراه خواهد داشت، با این حال، سطح آرامش روحی و معنوی افراد پس از بازگشت از اماکن مقدس و مذهبی، بسیار بیشتر و عمیق‌تر از سایر اماکن است (Todd, 2010:42).^۱ مکان‌های مذهبی، در میان تمامی ادیان، جایگاه ویژه و کارکردهای مهمی دارند که تنها به معنای خاص عبادت محدود نمی‌شوند؛ به ویژه مسجد در دین اسلام که به واسطه ایجاد ارتباطات مستقیم میان مخاطبان، روابط چهره‌به‌چهره و دریافت بازخوردهای فوری، تأثیرات احساسی و عاطفی خاصی بر مخاطبان دارد؛ از این رو، به عنوان مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی در جوامع اسلامی به شمار می‌رفته است (افروغ، خان محمدی و قنبری نیک، ۱۳۹۷: ۳۱). آدمی به دنبال یافتن پاسخ برای چرایی‌ها و پی‌بردن به اینکه از کجا آمده است، به کجا می‌رود و مقصد غایی کجاست، به دنبال تجربیات جدید، تعامل با افراد جدید و برقراری ارتباط با محیط جهت معنابخشی به زندگی خود است؛ بنابراین جهت معنابخشی به زندگی، از یک سو، و تأمین نیاز شناخت و جست‌وجوی حقیقت، از سوی دیگر، به حرکت و مقصدهای گوناگون روی می‌آورد (شهرابی فراهانی، ۱۳۹۷: ۳۵۷).

مؤلفه‌ها و عناصر گوناگونی وجود دارند که سبب بروز حالات روحی و معنوی در انسان شده و به عنوان مضامینی از منظر معنوی، به شمار می‌روند. شاید بتوان گفت که فعالیت‌های مذهبی یا یک مکان مقدس و روحانی، بخشی از معنویت محسوب شده، کسب آرامش روحی و ذهنی حتی در مکانی که صرفاً مذهبی نیست، می‌تواند از مؤلفه‌های معنوی در نظر گرفته شود؛ از این رو، مؤلفه‌های معنوی متفاوت هستند؛ مؤلفه‌های معنوی، تجربه معنوی برای انسان

۱. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به:

فراهم کرده، احساس معنوی در انسان ایجاد می‌نماید (Dewsbury and Cloke, 2009:698).

منطقه تجریش

در قدیم، در هر طرف از جهات چهارگانه شهر تهران، سه دروازه اصلی وجود داشته است؛ در شمال، دروازه شمیران (سرپیچ شمیران)، دروازه دولت (محل تلاقی خیابان‌های سعدی شمالی، شاهرضا و روزولت) و دروازه یوسف آباد (چهارراه کالج). در غرب، دروازه باغ شاه (انتهای خیابان سپه)، دروازه قزوین (میدان قزوین) و دروازه گمرک (انتهای خیابان امیریه، روبه میدان گمرک). در جنوب، دروازه خانی‌آباد (میدان خانی‌آباد)، دروازه غار (فاصل بین خانی‌آباد و شوش) و دروازه شاه عبدالعظیم (میدان شوش، ابتدای جاده شهرری). در شرق، دروازه خراسان (میدان خراسان)، دروازه دولاب (سه راه شکوفه) و دروازه دوشان تپه (انتهای خیابان ژاله، مشرف به میدان ژاله).^۱ تجریش در قدیم دل‌پذیرترین نقطه شمیران بود که تهرانی‌ها آن را «شم ایران» یا «شمع ایران» تلفظ می‌کردند؛ چراکه آب‌های گوارا و پیشه‌های سرسبز این منطقه، بعد از گذشتن از دشت‌های زیادی، اطراف تهران را احاطه کرده و بسیار مطبوع و فرح‌انگیز بوده است؛ چنان‌که اعتمادالسلطنه از دربار ناصرالدین شاه قاجار، تجریش را بهترین بیلاق در دنیا نامیده بود.^۲ جغرافی‌دانان و تاریخ‌نویسان دوره قاجار برآنند که شمیران، بیلاق طهران بوده است.^۳ جعفر شهری، در کتاب «تاریخ اجتماعی تهران»،

۱. شهری، جعفر (۱۳۶۷)، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، تهران: انتشارات اسماعیلیان (مؤسسه خدمات فرهنگی رسا).

۲. مختاری، رضا (۱۳۹۳)، آستان آسمان: امامزاده صالح علیه السلام (نگاهی پژوهشی و تصویری به بقاع متبرکه امامزاده‌های تهران)، تهران: سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران (مؤسسه نشر شهر).

۳. زیرا زبان‌شناسان می‌گویند که کلمه «شم»، «سم» و «چم» در گذشته، دال بر «سردی» و «خنکی» بوده و در برابر این کلمات، کلمه‌های «تب»، «تاب» و «ته» به معنی «حرارت» و «گرم» بوده و با این مقدمه، پیدایی دو نام شمیران و طهران مشخص می‌گردد؛ چه، با اضافه پسوند مکانی «ران» به این دو کلمه، یعنی «شم» به معنی «سرما» و «ته» به معنی «گرم»، دو کلمه «شمران» و «تهران» حاصل می‌شود که به معنی «بیلاق» و «قشلاق» است

منطقه شمیران را بدین صورت توصیف می‌نماید: «بیلاقات شمال و نقاط شمالی تهران، شمیرانات بود که سراسردامنه‌های کوههای البرز را دربرگرفته و در اختیار قصور سلاطین قاجار و درباریان و منتفذین و سفارتخانه‌های خارجیان بود؛ اما مردم عادی هم از آن بهره‌مند بوده و تا آنجا که امکان داشت، در تابستان از آن بهره می‌بردند»^۱.

سرپل تجریش در حدود سال ۱۳۰۰ شمسی

ریشه نام تجریش، کلمه طجرشت، معرب «تیگرشت» است و «تیگر» به معنی زمین تند و شیب دار است (کریمان، ۱۳۷۱). کلمه «تجریش» برای اولین بار در کتاب «سلجوق نامه»، نوشته ظهیرالدین نیشابوری دیده شده است که به صورت کلمه «طجرشت» ثبت و ضبط شده بود. کمی بعدتر، سلیمان راوندی از سفر طغرل سلجوقی به طجرشت می‌گوید: «آنگاه سلطان طغرل بک از تبریز به سوی ری شتافت... به قصران بیرونی، به دیه طجرشت از جهت خنکی هوا نزول فرمود؛ چه، حرارت هوا به غایت بود...». وی در آنجا فوت می‌کند، اما جسدش به ری برده می‌شود تا در برج طغرل به خاک سپرده شود.^۲

و این تخالف معنوی بین این دو کلمه می‌رساند که «شمران» و «تهران» که در مجاورت یکدیگرند، می‌توانند یکی بیلاق برای دیگری شود.

انوار، عبدالله (۱۳۹۲)، مجموعه سخنرانیهای نشست تهران‌شناسی «بلد منطقه» (www.melal.farhangsara.ir).

۱. شهری، جعفر (۱۳۶۷)، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، تهران: انتشارات اسماعیلیان (مؤسسه خدمات فرهنگی رسا).

۲. مختاری، رضا (۱۳۹۳)، آستان آسمان: امامزاده صالح علیه السلام (نگاهی پژوهشی و تصویری به بقاع متبرکه

میدان تجریش در دوره پهلوی

طجرشت به اندازه روستایی کوچک، باقی ماند تا دوره قاجار که تهران به عنوان پایتخت برگزیده شد. از آن پس، طجرشت کم‌کم مورد توجه قرار گرفت. نام طجرشت به سبب بسیاری استعمال و گذر زمان، به تجریش تغییر یافت.^۱ درباره محله قدیمی تجریش می‌گویند که به دلیل پستی و بلندی‌های بسیاری که در این منطقه وجود داشته است و از طرفی، به دلیل وجود گرگ فراوان در اراضی اطراف باغ‌ها، اهالی، اراضی و باغ‌ها را رها کرده، به حوالی امامزاده روی آوردند و پس از گذشت سال‌ها، تجریش فعلی شکل گرفت. تجریش به دو محله بالا و پایین تقسیم می‌شود؛ محله بالا، باغ فردوس، چهارراه حسابی، زعفرانیه، الهیه، ناودانک، قلعه نو و محمدیه، و محله پایین، ظهیرالدوله، سه‌راه دزاشیب، سه‌راه قیطریه، اسدی و فردوسی را تشکیل می‌دهد.^۲

بازار تجریش به شکل امروزی وجود نداشته است؛ مغازه‌های اندکی در قدیم، در آنجا به فروش گندم می‌پرداختند. کم‌کم به دلیل وجود بارگاه حضرت صالح علیه السلام و مسافرت افراد به این منطقه، بازارها و اجتماعات مردمی شکل گرفت. در دوران قاجار، عمارت‌ها و قصرهای زیادی به دلیل آب‌وهوای

امامزاده‌های تهران)، تهران: سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران (مؤسسه نشر شهر).

۱ اقبال، عباس (۱۳۸۲)، مجموعه مقالات عباس اقبال آشتیانی، تدوین: محمد پیرصادقی، تهران: دانشگاه تهران.

۲ ستوده، منوچهر (۱۳۷۱)، جغرافیای تاریخی شمیران، تهران: پژوهشگاه مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

کوهپایه‌ای، در این منطقه بنا گردید که عمارت‌هایی مثل قصر محمدیه (اقامتگاه تابستانی شاه قاجار) و باغات معروفی مانند «ساعداالدوله»، «حاجی رضا صراف»، «معتضدیه»، «باغ فردوس» و کاخ «صاحبقرانیه» را می‌توان نام برد. در اطراف محله تجریش، مساجد بسیاری وجود دارد که می‌توان به یازده مسجد در حوالی دو محله بالا و پایین تجریش، اشاره نمود.^۱

آستان امامزاده صالح علیه السلام در میدان تجریش

در کتب «ریاض الأنساب»، «کنز الأنساب»، «ناسخ التواریخ»، «حیات الإمام موسی بن جعفر علیه السلام» و در بسیاری دیگر از کتب تاریخی، حسن صالح علیه السلام، فرزند بلافصل امام هفتم شیعیان حضرت امام موسی الکاظم علیه السلام، و برادر امام علی بن موسی الرضا علیه السلام به شمار می‌رود. گفته می‌شود که حسن صالح علیه السلام در پی دیدار برادرش امام رضا علیه السلام ترک وطن کرده بود و خود را به ایران رسانده بود تا به توس رفته، برادرش را ملاقات نماید. وی در میانه راه بود که با شنیدن خبر شهادت برادرش مقیم ری شد؛ اما با صدور فرمان قتل عام اهل بیت امام رضا علیه السلام توسط خلیفه و تحت تعقیب قرار گرفتن دوستان و آشنایان آن امام، به سوی کرج رفت. تعقیب وی از پل کرج (کرج) آغاز و به باغ تجریش خاتمه یافت؛ چراکه حسن بهبهانی، حضرت صالح علیه السلام را در زیر درخت چنار تنومندی که نزدیک چشمه ساری در تجریش بود، به شهادت رساند. پیکروی را نزدیک همان درخت چنار به خاک سپردند.^۲

چشمه ساری که در جریان قتل حسن صالح بیان شد، ظاهراً مظهرقناتی است که در زیر چنار معروف، آفتابی می‌شد. این قنات در سال ۱۳۲۶ ش خشک شده است.^۳ این قنات وقف بر خانه‌های مجاور و بازار نزدیک امامزاده

۱. مختاری، رضا (۱۳۹۳)، آستان آسمان: امامزاده صالح علیه السلام (نگاهی پژوهشی و تصویری به بقاع متبرکه امامزاده‌های تهران)، تهران: سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران (مؤسسه نشر شهر).

۲. ستوده، منوچهر (۱۳۷۱)، جغرافیای تاریخی شمیران، تهران: پژوهشگاه مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

۳. در سال ۱۳۲۵ ش، به سرپرستی میرزا ابوالقاسم امامی، شش هزار تومان صرف لایروبی قنات شد؛ ولی در این

بود. آب این قنات به قسمت جنوب شرقی امامزاده می‌رفته و نهر معروف به نهر «گل پُلک»، انتهای این قنات محسوب می‌شده است. از آنجا به بعد، اهالی محله پایین از آب این قنات استفاده می‌کردند. چنار امامزاده، کهنسال‌ترین چناری است که تاکنون وجود داشته است. در سفرنامه پولاک آمده است: «چنار فوق العاده کهنی در قریه تجریش، از مهم‌ترین نمونه‌های این درخت در جهان شمرده می‌شود» (همان).

درخت چنار امامزاده صالح علیه السلام

در گذشته، محوطه صحن امامزاده قبرستان بوده و دربار قاجار، مردگان خود را در آنجا دفن می‌کردند؛ از جمله می‌توان به شاهزاده دختر ولیعهد، عباس میرزا نایب‌السلطنه قاجار، مشیرالدوله، مؤید السلطان میرزا عبدالحسین خان، میرزاتقی خان، میرزا حسن خان مشیرالدوله پیرنیا و میرزا حسین خان مؤتمن الملک پیرنیا اشاره کرد. در سال ۱۳۶۷ شمسی، با هدف توسعه و گسترش صحن امامزاده، تمامی مقبره‌ها را تخریب کرده و زمین آن را مسطح نمودند (همان). بقعه امامزاده صالح علیه السلام، بنای چهارگوش بزرگ و محکمی است که تصور می‌رود

لاژیوبی، وقتی که کار به حمام روشن رسید، پول تمام گردید. در نتیجه واریزهایی که در سرچشمه آن شده بود، همان‌طور که بود، باقی ماند و قنات رو به خشکی رفت.

مربوط به قرن هفتم یا هشتم قمری است. هلاکو میرزا، فرزند فتحعلی شاه قاجار، در سال ۱۲۱۰ شمسی، بانی تعمیرات و تزیینات آن شده، نقاشی‌ها، اصلاحات داخل حرم و احداث گنبد و کاشی کاری آن را انجام داده است؛ به طوری که در ایوان ورودی رواق در سمت شمال، بالای در حرم، و در رواق، لوحه مستطیل کاشی، شامل «بسم الله الرحمن الرحیم» و «سنه ۱۲۱۰» بر دیوار نصب شده است و کمی پایین، این کتیبه را به خط نستعلیق گچ‌بری نموده‌اند: «ادخلوها بسلام آمین». ایران که نظیر روضه رضوان شد، از فتحعلی شاه شه دوران شد؛ هر جا ز ملک زاده‌ای آمد باد، این روضه چو جنت از هلاکو خان شد.^۱ در هنگام ورود به آستان امامزاده صالح علیه السلام، اولین چیزی که جلب توجه می‌کند، گنبد و دو مناره بنای امامزاده است که بر سه ایوان، با نمادهای متقارن، قرار گرفته است. گفته می‌شود که گنبد قدیمی امامزاده، شلجمی شکل و با تزیینات کاشی کاری بوده که در سال ۱۳۲۳ ش به شکل اولیه خود بازسازی شد؛ اما در سال ۱۳۶۸ شمسی این گنبد دوباره خراب شده، با کاشی‌های جدید بازسازی گردید. گنبد سیزده متری که امروز در بنای امامزاده قرار دارد، با قوسی نزدیک به شاخ بزی، بر استوانه‌ای که «گریو» نام دارد سوار شده است. بر روی کاشی‌های معرق روی گنبد، آیاتی از قرآن با کاشی معرق نصب شده است. دو مناره چهل متری در کنار گنبد، عمر زیادی ندارند. مناره‌ها بر ستونی چند ضلعی و کاشی کاری شده سوارند. نقش اسماء مقدس به خط کوفی بنایی، بر کاشی‌های ستون مدور مناره، تا زیرمآذنه (اتاقک بالای مناره) ادامه دارد. ایوان اصلی در وسط بنا قرار گرفته است و سه نیم طاق دو طبقه هم، در دو سوی خود دارد که پنجره‌های رو به شبستان هستند. اِزاره‌های نماهای بیرونی بنا، از سنگ مرمر سبز با حاشیه سیاه ساخته شده است. کاشی‌های نما با نقوش اسلیمی و خطوط بنایی، تزیین شده است. ایوان غربی نسبت به دو ایوان دیگر ارتفاع بلندتری دارد و کاشی کاری‌های زیبایی بر طاق‌های آن چرخیده است. ایوان شمالی که ورودی

۱. مصطفوی، محمدتقی (۱۳۶۱)، آثار تاریخی طهران (مجلد اول: اماکن متبرکه)، تهران: انجمن آثار ملی.

بانوان است، دو ورودی در دو سو دارد؛ با طاقی کوتاه‌تر و کوچک‌تر از ایوان، که کفش‌داری هم در آن قرار گرفته است. درهای ورودی امامزاده چوبی بوده، با نام خدا، طرح گیاهی، گل و بوته و نوشته‌های مقدس از اسماء پنج تن و آیات قرآن کنده کاری و منبت شده است. استفاده از چوب در ایران قدمتی دیرینه دارد و به گذشته‌های دور برمی‌گردد. امامزاده صالح علیه السلام، کتیبه‌ای مورخ به سال ۷۰۰ قمری داشت که در تعمیرات و تغییر داخل ساختمان از میان رفت. در حمله مغول بنای امامزاده یکسره خراب شد و دوباره به دست بانیان خیر تعمیر و بنا گردید.^۱

روش شناسی

در پژوهش‌هایی که مسئله اصلی آنها چندبُعدی است و موضوع مطالعه، ماهیتی پویا دارد، نگرش کیفی بسیار مناسب تر است (طیبی ابوالحسنی، ۱۳۹۸). تحقیق کیفی، در نقطه تمرکز خود، چند روشی و متضمن رهیافت تفسیری طبیعت‌گرایانه نسبت به موضوع مورد مطالعه است؛ بدین معنی که پژوهشگران کیفی، اشیا را در محیط‌های طبیعی خود مطالعه می‌کنند و می‌کوشند پدیده‌ها را برحسب معنایی که افراد به آن‌ها می‌بخشند، معنا و تفسیر کنند (محمدپور، ۱۳۸۸). استراتژی تحقیق موردی، به عنوان استراتژی این پژوهش به کار گرفته شده است. استراتژی تحقیق موردی، مطالعه ویژگی‌ها و پیچیدگی‌های یک مورد است و هدف آن، درک بهتر فعالیت‌های آن پدیده در شرایط و موقعیت‌های مهم است. استراتژی تحقیق موردی، مستلزم بررسی مفصل در یک موقعیت و مورد خاص، یا تعداد کمی از موارد مرتبط است. این استراتژی، امکان مطالعه عمیق یک مسئله یا موضوع را درون زمینه و شرایط مورد خاص، فراهم می‌کند (اعرابی و فیاضی، ۱۳۸۹). در این تحقیق که با هدف شناسایی و بررسی منظر معنوی آستان امامزاده صالح تهران انجام گرفته است، داده‌های تحقیق با

۱. مختاری، رضا (۱۳۹۳)، آستان آسمان: امامزاده صالح علیه السلام (نگاهی پژوهشی و تصویری به بقاع متبرکه امامزاده‌های تهران)، تهران: سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران (مؤسسه نشر شهر).
ستوده، منوچهر (۱۳۷۱)، جغرافیای تاریخی شمیران، تهران: پژوهشگاه مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

بهره‌گیری از اسناد و مطالعات کتابخانه‌ای، تکنیک مصاحبه و مشاهده، در بهار سال ۱۳۹۴ ش جمع‌آوری شده‌اند. در ابتدا به شیوه تحلیل محتوای کیفی مبانی نظری و مشاهده در مکان، مؤلفه‌های منظر معنوی شناسایی شدند؛ سپس مؤلفه‌های منظر معنوی به صورت مصاحبه نیمه‌ساختاریافته جمع‌آوری گشتند و چون مصاحبه شوندگان، مخزن پیچیده‌ای از دانش درباره موضوع مورد مطالعه به شمار می‌روند، از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته استفاده گردید (فلیک، ۱۳۹۴). جامعه آماری تحقیق، ساکنان، کسبه و خادمان آستان امامزاده صالح علیه السلام هستند، که به شیوه تصادفی، با مجموع ۳۰ نفر (۱۰ نفر از ساکنان، ۱۰ نفر از کسبه و ۱۰ نفر از خادمان)، مصاحبه نیمه ساختار یافته انجام گرفت.

یافته‌های تحقیق

یافته‌های تحقیق را می‌توان به دو بخش تقسیم نمود؛ در بخش اول، با بررسی و تحلیل محتوای مبانی نظری تحقیق، و مشاهده در مکان در بهار سال ۱۳۹۴ ش، مؤلفه‌های منظر معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام استخراج شدند و در بخش دوم، مؤلفه‌های به دست آمده، به صورت مصاحبه نیمه ساختار یافته از مجموع ۳۰ نفر، مورد سؤال قرار گرفتند که پاسخ‌ها به شیوه تحلیل محتوای کیفی، ارائه شده‌اند.

بخش اول: استخراج مؤلفه‌های منظر معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام

با مراجعه به اسناد و مدارک کتابخانه‌ای، تاریخچه منطقه تجریش و آستان امامزاده صالح علیه السلام تحلیل و بررسی گردید. به منظور شناخت منظر معنوی امامزاده صالح علیه السلام، در ابتدا پس از تحلیل و بررسی اسناد کتابخانه‌ای و مشاهده در مکان، عناصر و مؤلفه‌های معنوی شناسایی شده، ۵ مؤلفه به عنوان عناصر معنوی امامزاده صالح علیه السلام تعیین گردیدند؛ سپس ارتباط این عناصر با یکدیگر، در شناخت منظر معنوی امامزاده صالح علیه السلام تفسیر شدند. جدول شماره ۱، مفاهیم، ابعاد و مؤلفه‌هایی هستند که برای انجام این پژوهش مورد استفاده قرار گرفتند.

جدول: مؤلفه‌های معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام

موضوع	ابعاد	طبقه بندی مؤلفه‌های معنوی	مؤلفه‌های معنوی
منظر معنوی آستان امامزاده صالح <small>علیه السلام</small>	جزئیات (عینی)	اصلی	بارگاه امامزاده صالح <small>علیه السلام</small>
		فرعی	سایر عناصر (انجام آیین‌های خاص، مساجد اطراف و...)
	تفسیر (ذهنی)	ارتباط میان اجزا	ارتباط درک شده میان مؤلفه‌های معنوی

همان‌گونه که در جدول نشان داده شده، منظر معنوی امامزاده صالح علیه السلام به دو بُعد عینی و ذهنی تقسیم شده است؛ در بُعد عینی، جزئیات و مؤلفه‌ها بیان شده، و در بُعد ذهنی، روابط میان این اجزا تفسیر می‌گردد. طبق نتایج حاصل از مشاهدات و مصاحبه، مؤلفه‌های معنوی امامزاده صالح علیه السلام به دو گروه اصلی و فرعی قابل تقسیم است؛ بعد اصلی آن، حضور بارگاه حضرت صالح علیه السلام است، که به عنوان مهم‌ترین مؤلفه معنوی به شمار می‌رود. سایر مؤلفه‌ها، فرعی هستند که در مشاهدات و مصاحبه‌ها، مؤلفه‌های زیارت روز چهارشنبه، مزار شهدا، نذر نمک و مساجد میدان تجریش به عنوان سایر عناصر معنوی انتخاب شدند. پس از تعیین مؤلفه‌ها، در گام بعدی، پیشینه تاریخی هر کدام از عناصر بیان و تعریف شده‌اند؛ سپس تفسیر روابط میان مؤلفه‌ها، از طریق مصاحبه با ساکنان میدان تجریش، کسبه، افراد قدیمی، خادمان و زائران انجام گرفته است. پس از تعیین مؤلفه‌های معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام، در گام اول هریک از مؤلفه‌ها بر اساس اسناد کتابخانه‌ای و داده‌های حاصل از مشاهده، شرح داده شده‌اند. در جدول زیر، پیشینه تاریخی و تعریف هریک از عناصر (چیستی مؤلفه‌ها) بیان گردیده است.

جدول: تفسیر مؤلفه‌های معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام

شرح عناصر	مؤلفه های معنوی	جزئیات (عینی)
<p>بارگاه امامزاده صالح <small>علیه السلام</small> در منطقه خوش آب و هوای تهران قرار گرفته است. در زمان قاجار و شاهان پهلوی، این مکان به مقبره درباریان و قاجاریان اختصاص یافته بود که مردگان خود را در حیاط آن به خاک می سپردند. پس از گذشت سال ها و سیلی که در سال ۱۳۶۶ شمسی آمد، حیاط آستان امامزاده مسطح گردید و در سال ۱۳۷۸ شمسی تمامی مقبره ها خراب شدند. در قدیم، درب ورودی بازار قدیم و پله های آن، اولین درب امامزاده صالح <small>علیه السلام</small> بوده است.</p>	<p>بارگاه امامزاده صالح <small>علیه السلام</small></p>	<p>اصلی</p>
<p>حضرت صالح <small>علیه السلام</small>، فرزند حضرت امام موسی بن جعفر <small>علیه السلام</small> می باشند. در ادعیه ها و زیاراتی که در کتاب مفاتیح الجنان شیخ عباس قمی آورده شده است، روزهای چهارشنبه به عنوان روز زیارتی حضرت امام موسی بن جعفر <small>علیه السلام</small> لقب گرفته است.</p>	<p>زیارت روز چهارشنبه</p>	
<p>در سال ۱۳۸۰ شمسی تعداد پنج شهید گمنام در محوطه آستان حضرت صالح <small>علیه السلام</small> به خاک سپرده شده اند. در سال های بعد، سال ۱۳۸۹ و ۱۳۹۰ شمسی دو تن از شهدای هسته ای، شهید دکتر مجید شهریاری و شهید داریوش رضایی نژاد، در کنار مزار شهدای گمنام، در داخل محوطه امامزاده صالح <small>علیه السلام</small> به خاک سپرده شدند.</p>	<p>مزار شهدا</p>	<p>فرعی</p>
<p>نقل قول های گوناگونی پیرامون نذر نمک وجود دارد؛ اما صحبت بیشتر مردم محلی و ساکنان منطقه، به ویژه قدیمی های تجریش، بر این است که طی ده سال اخیر، نذر نمک رونق یافته و هیچ پیشینه تاریخی و مذهبی ندارد.</p>	<p>نذر نمک</p>	
<p>در اطراف آستان حضرت صالح بن موسی <small>علیه السلام</small> پنج مسجد وجود دارد؛ مسجد جامع، مسجد همت، مسجد فاطمی، مسجد گیاهی و مسجد حضرت رقیه <small>علیه السلام</small>.</p>	<p>مساجد میدان تجریش</p>	

پس از شناخت و تعریف مؤلفه های معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام، در

گام بعدی لازم است تا تفسیر و روابط میان مؤلفه‌های معنوی صورت گیرد. در حقیقت، در این قسمت، عناصر و مؤلفه‌های منظر معنوی قرائت می‌گردند. پس از تعریف هریک از مؤلفه‌ها، تفسیر و روابط میان آن‌ها با انجام مصاحبه میان ساکنان میدان تجریش، کسبه، خادمان انجام گرفته است که در بخش دوم ارائه می‌گردند.

بخش دوم: تحلیل و بررسی (یافته‌های حاصل از مصاحبه)

بارگاه امامزاده صالح علیه السلام: منطقه تجریش، یک منطقه کوهستانی با شیب‌های بسیار تند در کنار دامنه‌های کوه‌های شمیرانات در شمال تهران بوده است. شرایط مساعدی برای سکونت در این منطقه فراهم نبوده و اغلب، زمین‌های زراعی و قنات‌های بسیار وجود داشته است. از آنجایی که آب از عناصر مهم در شکل‌گیری جوامع به‌شمار می‌رود، وجود آب‌های زیرزمینی و آب‌وهوای بسیار خنک به‌ویژه در تابستان سبب شکل‌گیری جوامع محلی و ورود افراد برای سکونت در اینجا بوده است. به دلیل هموار نبودن زمین و وجود شیب‌های تند، می‌توان گفت که برای پنهان شدن، مکان مناسبی تلقی می‌شده است؛ بنابراین حسن صالح علیه السلام این مکان را برای پنهان شدن انتخاب کرده و به زیر چنار قدیمی و کهن پناه برده است. پس از کشته شدن حسن صالح و به خاک سپردن وی در کنار درخت چنار، کم‌کم توجه همگان به این مکان جلب شده است. همان‌گونه که در تاریخ و پیشینه منطقه تجریش ذکر شد، در این منطقه به دلیل اقلیم کوهستانی، در دامنه، گرگ‌های بسیاری بوده و مردم برای امان، به کنار امامزاده پناه می‌بردند؛ بنابراین تراکم خانه‌های مسکونی و بافت قدیمی در اطراف بارگاه امامزاده مشاهده می‌گردد و همان‌طور که در تاریخ هم آمده است، این مکان مورد توجه دربار قاجار قرار گرفته بوده است. دربار قاجار این مکان را به‌عنوان مقبره برای دفن درباریان و مکانی به‌عنوان اقامتگاه بیلاقی در تابستان انتخاب کردند. بارگاه امامزاده صالح علیه السلام، در سال‌های اخیر، به‌ویژه پیرو برنامه‌های توسعه

پس از سال ۱۳۶۷ شمسی به یکی از اماکن زیارتی اصلی در شمال تهران تبدیل شده و بازارها و مراکز تجاری بسیاری در اطراف آن ساخته شده‌اند. شکل‌گیری بازار قدیم تجریش نیز به سال‌های پس از ورود حسن صالح علیه السلام به این منطقه و تبدیل این مکان به یک مکان زیارتی برمی‌گردد. از نظر ساکنان منطقه تجریش، وجود بارگاه امامزاده صالح علیه السلام مهم‌ترین عامل توسعه و رشد این منطقه به شمار می‌رود.

زیارت روز چهارشنبه: در سال‌های اخیر، زیارت روزهای چهارشنبه آستان امامزاده صالح علیه السلام رونق بیشتری یافته و این امر بر اثر نقل قول میان مردم، رواج یافته است؛ آن هم به دلیل احترام شیعیان برای امام موسی کاظم علیه السلام و ارادت خاصی که به فرزندشان حضرت امام رضا علیه السلام دارند؛ بنابراین در روزهای چهارشنبه، توجه بیشتری به این آستان دارند و در اذهان مردم روز چهارشنبه به عنوان روز زیارتی ایشان منسوب شده است.

مزار شهدا: به دلیل مذهبی بودن این مکان و از آنجایی که بارگاه امامزاده صالح علیه السلام زائران زیادی از سراسر ایران دارد، از این رو مقبره شهدای گمنام و دو تن از شهیدان هسته‌ای در این مکان قرار داده شده‌اند، که محل زیارت بسیاری از مردم است. در سال‌های اخیر، سازمان حج و اوقاف، در تمامی اماکن زیارتی، مکانی را برای شهدا اختصاص داده و اجساد شهدایی را که در سال‌های اخیر پیدا شده‌اند، در این اماکن زیارتی دفن نموده است و این امر خود، سبب توسعه تصویر معنوی این مکان شده است؛ به طوری که مراسم گوناگونی از جمله بزرگداشت، مراسم دعا و نیایش، ازسوی معاونت فرهنگی آستان در این مکان برگزار می‌گردد.

نذر نمک: در گذشته مردم منطقه تجریش، به دلیل برف زیاد در فصل زمستان، برای راحتی تردد در کوچه‌های آنجا، روی زمین نمک می‌پاشیدند. در بازار قدیم اغلب گندم فروخته می‌شد، بنابراین افراد دیگری برای رفع احتیاجات مردم، نمک می‌فروختند. طبق نتایج به دست آمده از ساکنان و قدیمی‌های این

منطقه، نذر نمک هیچ پشتوانه تاریخی ندارد و نذری به این عنوان وجود نداشته است؛ بلکه به مرور زمان، افراد برای نذورات خود، نمک را که فروشندگان هم در بازار می فروختند انتخاب کردند و پس از مدتی این امر در بین مردم رواج پیدا کرد.

مساجد میدان تجریش: در گذشته، مردم تجریش بسیار مذهبی بوده و برای جمع شدن در مراسم و هیئات، مساجد اطراف امامزاده را شکل داده اند. البته این مساجد در آن زمان بسیار کوچک بوده اند. مردم در آنجا همانند قبیله، قومیت و محلّیت های مختلفی داشته اند؛ به طوری که تکیه بزرگ تجریش، به نام تکیه بالا، و تکیه جنب مسجد اعظم که پایین تر از میدان قدس قرار دارد تکیه پایین نامیده می شد. گفته می شود مسجد جامع که در کنار بارگاه حضرت صالح بن موسی علیه السلام قرار دارد، قدیمی ترین مسجد منطقه تجریش است. بزرگان چون شهید مطهری، مرحوم کافی و... در آن به سخنرانی پرداخته اند. مساجد از دیدگاه مردم محلی، به نام های دیگری نیز لقب گرفته اند: مسجد جامع به نام مسجد بازار، مسجد همت به نام مسجد جنب امامزاده یا مسجد حصیری (در ابتدا یک اتاق کوچک حصیری بوده است) و مسجد فاطمیه به نام مسجد گوگل. لازم به ذکر است که یک مسجد دیگر کنار رودخانه، پشت بارگاه حضرت صالح علیه السلام به نام مسجد عزیز و هیئت حضرت سکینه علیها السلام وجود داشته که بر اثر سیل سال ۱۳۶۶ شمسی خراب شده است.

از آنجایی که در قدیم، محله تجریش به صورت کوچه های تو در تو (هم اکنون نیز برخی از کوچه های آن که همچنان بافت قدیمی دارند، به همین شکل می باشند) و به عبارتی، تنها مال رو (محل عبور حیوانات اهلی) بوده اند، بنابراین رفت و آمد در کوچه ها دشوار بوده و برای رفتن به یک مسجد فاصله زیادی وجود داشته است؛ براین اساس، مردم محلی، به تعداد هر پنجاه خانه، یک مسجد ساخته اند. البته مساجد آن زمان بسیار کوچک بوده اند؛ به طوری که مسجد حضرت رقیه علیها السلام حدود ده متر بوده و همچنان همان اندازه است؛ ولی

سایر مساجد، طی سال‌های اخیر گسترش یافته‌اند. در تمامی محلات، مسجد، محور اجتماعات مردم به‌شمار می‌رود. شاید بتوان گفت اولین محلی که فرد غریب به آن پناه برده و به آن وارد می‌شود، مسجد است. از دید مردم محلی، مذهبی بودن مردم آن منطقه، مهم‌ترین دلیل شکل‌گیری مساجد گوناگون در آن زمان بوده است.

بحث و نتیجه‌گیری

آستان امامزاده صالح علیه السلام یکی از اماکن زیارتی تهران به‌شمار می‌رود و سالانه افراد زیادی به زیارت این مکان مقدس می‌روند. این آستان، نه صرفاً به‌عنوان یک مکان مذهبی، بلکه اهمیت و جایگاه ویژه‌ای در میان مکان‌های مذهبی در شهر تهران دارد؛ چراکه فقط به محل عبادت محدود نشده و ویژگی‌های جغرافیایی، مذهبی، فرهنگی و اجتماعی‌ای که در اطراف این آستان وجود دارد، آن را منحصر به فرد کرده است؛ از این رو می‌توان منظر معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام را با توجه به موقعیت مکانی، تاریخ، فرهنگ، پیشینه، ویژگی‌های اجتماعی، سیاسی و محیطی‌ای که دارد، بررسی و تحلیل نمود. منظر معنوی، عواملی همچون ماوراء الطبیعت، عالم هستی و زیبایی است که در هنگام حضور فرد در مکان ظاهر می‌شود و نحوه نگاه و درک فرد را از مکان، در ارتباط با خالق هستی و عناصر غیرمادی، توصیف می‌نماید. درک افراد از رویارویی با عناصر معنوی یک مکان، به مفهوم منظر معنوی است؛ بدین مفهوم که عناصر و مؤلفه‌های معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام که در درک منظر معنوی این مکان معنوی مؤثر هستند، کدامند و از چه اجزا و روابطی تشکیل می‌گردند. این عناصر و مؤلفه‌ها، عواملی چون ابعاد غیرمادی را که از دیدن مکان به ذهن انسان متبادر می‌شود توضیح می‌دهند که در مؤلفه‌های اصلی و فرعی قابل تبیین است.

در این تحقیق، با استفاده از تحقیقات کتابخانه‌ای، مشاهده و مصاحبه،

مؤلفه‌های معنوی شناسایی شده، به دو گروه اصلی و فرعی تقسیم شدند. مؤلفه اصلی خود بارگاه حضرت صالح علیه السلام، و مؤلفه‌های فرعی را زیارت روز چهارشنبه، مزار شهدا، نذر نمک و مساجد اطراف میدان تجریش تشکیل می‌دهند.

بارگاه امامزاده صالح علیه السلام به دلیل آرامگاه فردی که در آن وجود دارد از یک سو، و معماری و بنای آن از سوی دیگر، خود، مهم‌ترین مؤلفه منظر معنوی آستان امامزاده صالح به‌شمار می‌رود. در حقیقت، بارگاه، به معنای واحد، ماهیت و موجودیت مکانی را دارد که به این فضا و آستان معنا می‌بخشد و بخشی از باورها و اعتقادات انسان را در ارتباط با خالق هستی در بر می‌گیرد. منظر معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام از یک سو با محوریت مکانی قابل تحلیل است، که متکی بر اجزای مقصد بوده و صرفاً با توجه به ویژگی‌های مکان قابل توصیف است؛ از جمله مساجد، معماری بارگاه، آرامگاه داخل امامزاده و مقبره شهدا. این عوامل، خود، مؤلفه معنوی مکانی به‌شمار می‌روند. از سوی دیگر، منظر معنوی از دیدگاه افراد نیز قابل تحلیل است که عمق بیشتری به مفهوم می‌دهد؛ چراکه ماهیت منظر معنوی با ماهیت انسانی قابل تلفیق بوده و هر دو، از عناصر معنوی وجودی جهان هستی سخن می‌گویند. با اقداماتی که در سال‌های اخیر، به‌ویژه از سوی سازمان حج و اوقاف در توسعه صحن امامزاده صالح علیه السلام صورت گرفته است، می‌توان گفت که منظر قوی تری از بُعد معنوی پیدا کرده و این عامل معنوی، خود، سبب رونق کسب و کار بازارهای تجاری اطراف میدان تجریش شده است. نتایج مشاهدات و مصاحبه، حاکی از این مطلب است که هم‌اکنون عناصر گوناگونی در شکل‌گیری منظر معنوی امامزاده صالح تهران نقش دارند؛ از جمله زیارت روز چهارشنبه، نذر نمک، مزار شهدا و مساجد اطراف میدان تجریش. ظرفیت‌های اجتماعی، فرهنگی و معنوی بالایی در مکان‌های مذهبی وجود دارد که می‌توان آن را از دریچه‌های گوناگون مورد تحلیل و بررسی قرار داد؛ با این حال، تمامی این مؤلفه‌ها پس از وجود مقبره حسن صالح علیه السلام در این مکان، به‌وجود آمده‌اند؛ به‌جز مساجد که هنوز در تاریخ هم مشخص

نیست که مسجد امامزاده که قدیمی‌ترین مسجد میدان تجریش محسوب می‌شود قبل از امامزاده در اینجا بنا شده یا پس از آن (البته از روی نام قدیمی و مصطلح آن می‌توان چنین برداشت کرد که بعد از دفن حسن صالح علیه السلام در این مکان بنا شده است). اگرچه میدان تجریش در سال‌های اخیر از لحاظ تجاری بسیار رونق داشته است، اما نمی‌توان شمار زائران بارگاه امامزاده صالح علیه السلام را نادیده گرفت؛ چه بسا وجود این بارگاه مقدس، در زمانی که این منطقه شرایط مساعدی برای سکونت نداشته است، خود عامل شکل‌گیری جامعه محلی و گرایش مردم به اطراف این بارگاه بوده است؛ با این حال، شواهد امر نشان می‌دهد که وجود بارگاه امامزاده، نقش مهمی در شکل‌گیری سایر مؤلفه‌ها داشته است؛ گویی همه گرد آن جمع شده‌اند. امروزه با وجود بودن سایر عناصر معنوی پیرامون امامزاده صالح علیه السلام، خود بارگاه امامزاده مهم‌ترین مؤلفه معنوی آستان امامزاده صالح تهران که امروزه به یک مکان زیارتی و تجاری بسیار پررونق تبدیل شده است به شمار می‌رود. نکته قابل توجه این است که منظر معنوی آستان امامزاده صالح علیه السلام، کلیتی از مجموعه عوامل را شامل می‌شود که همگی در کنار هم و ارتباط با یکدیگر، درک بالایی را از معنویت در ذهن بازدیدکننده ایجاد می‌کنند؛ بدین مفهوم که این عوامل در کنار یکدیگر معنا می‌یابند.

فهرست منابع

۱. اعرابی، محمد و مرجان فیاضی (۱۳۸۹)، «استراتژی پژوهش کیفی در حوزه مدیریت»، فصلنامه راهبرد، ش ۵۴.
۲. افروغ، عماد، کریم خان محمدی و سیف‌الله قنبری نیک (۱۳۹۷)، «تعامل فرهنگی مسجد و جامعه از منظر آموزه‌های دینی»، فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، سال ششم، ش ۲.
۳. اقبال، عباس (۱۳۸۲)، مجموعه مقالات عباس اقبال آشتیانی، تدوین: محمد پیرصادقی، تهران: دانشگاه تهران.
۴. انوار، عبدالله (۱۳۹۲)، مجموعه سخنرانی‌های نشست تهران شناسی «بلد منطقه» (www.melal.farhangsara.ir).
۵. بهزادفر، مصطفی، شکیبامنش، امیر (۱۳۹۳)، جستاری بر فلسفه پدیدارشناسی مکان؛ بررسی اندیشه‌های دیوید سیمون در رابطه با مفهوم خانه به مثابه یک مکان، هویت شهر، شماره هفدهم، سال هشتم.
۶. ستوده، منوچهر (۱۳۷۱)، جغرافیای تاریخی شمیران، تهران: پژوهشگاه مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۷. شهرابی فراهانی، مهدیه (۱۳۹۷)، ارائه الگوی ادراک معنوی گردشگران فرهنگی کلان شهرهای ایران از سفر، مطالعه موردی گردشگران خارجی شهر اصفهان، رساله دکتری تخصصی رشته مدیریت گردشگری، تهران: دانشکده علوم گردشگری دانشگاه علم و فرهنگ.
۸. شهری، جعفر (۱۳۶۷)، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، تهران: انتشارات اسماعیلیان (مؤسسه خدمات فرهنگی رسا).
۹. _____ (۱۳۸۱) طهران قدیم، تهران: انتشارات معین.
۱۰. طیبی ابوالحسنی، امیرحسین (۱۳۹۸)، «درآمدی بر روش تحقیق: رویه‌های استاندارد تحلیل داده‌های کیفی»، فصلنامه سیاست نامه علم و فناوری، دوره ۹، ش ۳.
۱۱. فلیک، اووه (۱۳۹۴)، درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشرنی.
۱۲. کریمان، حسین (۱۳۷۱)، ری باستان، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

۱۳. محمدپور، احمد (۱۳۸۸)، «تحلیل داده‌های کیفی: رویه‌ها و مدل‌ها»، مجله انسان‌شناسی، دوره ۲، سال یکم، ش ۱۰ (پیاپی)، ص ۱۲۷-۱۶۰.
۱۴. مختاری، رضا (۱۳۹۳)، آستان آسمان: امامزاده صالح علیه السلام (نگاهی پژوهشی و تصویری به بقاع متبرکه امامزاده‌های تهران)، تهران: سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران (مؤسسه نشر شهر).
۱۵. مصطفوی، محمد تقی (۱۳۶۱)، آثار تاریخی طهران (مجلد اول: اماکن متبرکه)، تهران: انجمن آثار ملی.
۱۶. معیرالممالک، دوستعلی خان (۱۳۶۱)، وقایع الزمان (خاطرات شکارویه)، تهران: نشر تاریخ ایران.
17. Dewsbury, I. D. and Cloke, Paul (2009), "Spiritual Landscape: Existence, Performance and Immanence", *Social Cultural Geography*, Vol.10, No.6.
18. Holloway, J. (2006), "Enchanted spaces: the se'ance, affect, and geographies of religion", *Annals of the Association of American Geographers*, 96: 182-187.
19. Huntsinger, Lynn and Maria Fernandez Gimenez (2000), "Spiritual Pilgrims at Mount Shasta", *California Geographical Review*, Vol.90 (4): 536-558.
20. Ivakhiv, Adrian J. (2003), "Nature and Self in New Age Pilgrimage", *Culture and Religion*, Vol.4 (1): 93-118.
21. Kalnin, J. (2008), *The Spirituality of Nature*, Kelowna, B.C.: Northstone.
22. Lane, Beldon C. (2002), *Landscapes of the Sacred: Geography and Narrative in American Spirituality*, The Johns Hopkins University Press.
23. Mills, J. E. (1992), *Spiritual Landscapes: A Comparative Study of Burial Mount Sites in the Upper Mississippi River Basin and the practice of Feng Shui in East Asia*, University of Minnesota Dissertation.
24. Nolan, M. L. (1983), "Irish Pilgrimage: The Different Tradition", *Annals of the Association of American Geographers*, 73 (3): 421-438.
25. Parks, Chris C. (1994), *Sacred Places and Pilgrimage*, Chapter 8 in *Sacred Worlds: An Introduction to Geography and Religion*, New York: Routledge.

26. Pennick, Nigel)1996(, Celtic Sacred Landscapes, New York: Thames and Hudson Publishers.
27. Reader, Ian)2007(, Pilgrimage growth in the modern world: Meanings and implications Religion, Vol.37:210 –229.
28. Rinschede, Gisbert)1990(, Catholic Pilgrimage Places in the United States, In Pilgrimage in the United States, ed: Gisbert Rinschede and S. M. Bhardwaj, Geographia Religionum 5, Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
29. Rubin, Robert Alden)2000(, On the Beaten Path: An Appalachian Pilgrimage, Guilford Connecticut: The Lyons Press.
30. Seamon, D. (2000), A way of seeing people and place: phenomenology in environment-behaviour research, New York.
31. Todd, Ahmad J. (2010), "Spiritual Landscape in 21st Century: The Geography of Power Mountains and Healing Waters of the Southern Appalachian Region", A Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate Schoole at the university of North Carolina at Geensboro in Partail Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy.
32. Tuan, Yi -Fu)1974(, Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice -Hall.
33. Vastokas, Joan M., Jordan Paper and Paul S. Tacon)1990(, Perspectives of Canadian Landscape: Native Traditions, Robarts Centre for Canadian Studies York University.
34. Vattimo, G. (1999), Belief Stanford CA: Stanford University Press.

تحلیل گونه‌های معنویت‌گرایی (بر اساس بیانات آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای)

احمد شاکر نژاد*

چکیده

قبل از آنکه بدانیم معنویت مطلوب از دیدگاه یک شخص چیست، باید بدانیم که معنویت‌گرایی از دیدگاه وی چه گونه‌هایی دارد. معنویت مطلوب با مقایسه است که معنا می‌یابد؛ از این رو، در مقاله حاضر تلاش شده است که با اتخاذ چارچوب مفهومی فیلیپ شلدراک، گونه‌های معنویت‌گرایی بر اساس بیانات آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای (رهبری) و همچنین گونه مطلوب از دیدگاه ایشان مشخص شود و سپس با الهام از روش تحلیل محتوای کیفی، به عنوان منطق تحلیل، نسبت گونه مطلوب در نظر ایشان با دیگر گونه‌ها تعیین گردد. انواع معنویت‌گرایی از دیدگاه رهبری را می‌توان چهار نوع دانست: معنویت تارکانه، معنویت عارفانه، معنویت کاربردی و معنویت انقلابی. مقاله حاضر پس از شناسایی این انواع، نسبت‌سنجی بین آن‌ها را با این مدل مفهومی انجام داده است: ۱. گونه مرکزی؛ ۲. گونه هم‌خانواده؛ ۳. گونه خنثی؛ ۴. گونه رقیب. یافته تحقیق حاضر این است که مصداق گونه مرکزی در بیانات رهبری، همان معنویت انقلابی است. نسبت‌سنجی دیگرگونه‌های معنویت با گونه مطلوب از دیدگاه رهبری نیز در چارچوب همین مدل مفهومی انجام شده است. واژگان کلیدی: معنویت‌گرایی، جمهوری اسلامی ایران، آیت‌الله خامنه‌ای، معنویت انقلابی.

*. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، shakernejad@isca.ac.ir

مقدمه

معنویت‌گرایی چنان متکثر و متنوع است که طیفی از طریقت‌های مشرکانه تا موحدانه را شامل می‌شود. از آنجاکه این تعبیر در بیانات رهبری به کرات به کار می‌رود، این مقاله در صدد است تا گونه‌های مختلف گرایش به معنویت را بر اساس دیدگاه ایشان شناسایی کرده، نسبت آن‌ها را با گونه مطلوب معنویت‌گرایی از نظرایشان مشخص کند. به این شکل می‌توان راهی برای دستیابی به مدل ذهنی رهبری برای ارزش‌داوری بین معنویت‌ها و اولویت‌سنجی بین گونه‌ها یافت و در جهت یافتن درکی جامع‌تر از بیانات رهبری درباره معنویت گامی برداشت. سؤال‌های تحقیق حاضر از این قرار است: انواع معنویت از دیدگاه رهبری کدامند؟ گونه مطلوب معنویت از دیدگاه ایشان کدام است؟ چه نسبتی بین گونه مطلوب معنویت و انواع دیگر آن وجود دارد؟

پیش از این در زمینه معنویت از دیدگاه رهبری یا معنویت در گفتمان انقلاب اسلامی تحقیقاتی صورت گرفته است که برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره کرد: مقاله «بازنمایی دال‌های کنش سیاسی در معنویت انقلابی: بررسی موردی مطالعات معنویت در گفتمان انقلاب اسلامی» از احمد شاکرنژاد، کتاب «معنویت‌رهای بخش» اثر حمیدرضا مظاهری سیف و کتاب «معنویت در گفتمان انقلاب اسلامی» تألیف محمدجواد رودگر؛ اما با مروری بر این آثار خواهیم دید که اولاً مرز معنویت‌گرایی مطلوب رهبری (معنویت انقلابی) از دیگر مدل‌های معنویت‌گرایی، به‌طور مصداقی مشخص نشده است و ثانیاً، نسبت معنویت‌گرایی مطلوب از نظرایشان با دیگر مدل‌ها نیز مشخص نیست.

چارچوب مفهومی اتخاذشده در مقاله حاضر برخاسته از مدل فیلیپ شلدراک^۱ در تقسیم‌بندی انواع معنویت (۱. زاهدانه / صوفیانه؛ ۲. معرفتی / عرفانی؛ ۳. عملی / کاربردی؛ ۴. انقلابی / پیامبرانه) است. برای گروودآوری داده‌ها و تحلیل آن‌ها از تکنیک کدگذاری (باز، محوری و گزینشی) استفاده

1. Philip Sheldrake.